

SOCIÁLNĚ KOMUNIKATIVNÍ PŘÍPRAVA V UČITELSKÉM STUDIU NA PŘÍKLADU NÁCVIKU NEVERBÁLNÍ KOMUNIKACE

TOMÁŠ SVATOŠ, VĚRA KOTKOVÁ

HISTORICKÝ EXKURZ A DNEŠNÍ PODOBA SOCIÁLNĚ KOMUNIKATIVNÍ PŘÍPRAVY V UČITELSKÉM STUDIU

Přítomnost sociálně komunikativního nácviku v učitelské přípravě vnímáme v podmínkách českých (resp. československých) učitelských fakult téměř 30 let. Hovoříme-li o jeho dnešní podobě, nemůžeme pominout jednotlivé vývojové proměny tématu a vlivy, které vstoupily do hry při formování osobnostní a sociálně komunikativní přípravy dneška. Se zjednodušením můžeme uvažovat o následujícím inventáři (obr.1).

Obr.1: Vlivy utvářející SK přípravu současnosti

TRADIČNÍ VLIVY	
1	komunikační teorie (70.léta)
2	mikroanalytické výzkumné metody popisující vyučování
3	analýza a aplikace nových proudů praktické učitelské přípravy (70.léta)
4	výzkumné sondy o pedagogické komunikaci a navazující tématické obohacení (80.léta)
5	tradice dramatické výchovy (resp.výchovné dramatiky)
6	technická podpora v praktické učitelské přípravě
NOVĚ SE PROJEVUJÍCÍ VLIVY	
7	úsilí o nová paradigmatata výchovy
8	sociálně psychologický výcvik (adaptace v učitelské přípravě)
9	humanistické předefinování role studenta učitelství

Detailizace a upřesnění

ad 1)

Rozličné komunikační teorie ze šedesátých a sedmdesátých let akcentovaly sociální, psycholingvistická, kybernetická, informačně komunikační, matematicko logická, pedagogická či psychologická hlediska. Byly nezbytné pro řešení teoretických a metodologických otázek utváření komunikativních dovedností v pregraduální učitelské přípravě.

ad 2)

Převládaly detailní mikroanalytické postupy (Flanders 1970, Tollingerová 1971 aj.), které byly namáhavé a pracné, nicméně umožnily pronikat do nitra procesuální stránky výukové interakce a komunikace.

ad 3)

Zásadní ovlivňující inspirace přinesla E. Vyskočilová v pracích z let 1969, 1977, 1978 i pozdějších. Analyzovala nové proudy v praktické učitelské přípravě a navrhla systém utváření komunikativních dovedností (s podporou sociální a pedagogické psychologie) v soustavě pedagogické praxe. Autorka širší učitelské veřejnosti přibližovala pro nás dosud neznámé metody mikrovyučování, senzitivního tréninku, simulace, nácvikových situací s hranými rolí a dalšími, z nichž některé našly své pravé uplatnění v uměleckém školství.

ad 4)

Pedagogická komunikace jako obor nacházela stále těsnější vazby k sociálnímu výkladu mezilidské komunikace. Důkazem jsou práce Mareše a Křivohlavého (1990, resp. 1995), Gavory (1988) a jiných. Tematicky došlo k významnému obohacení: o komunikaci člověk - stroj se zajímal Kulič (1988), další práce o komunikaci žák - text publikoval Průcha, o dyádické komunikaci ve vztazích rodič - dítě psal Nikl (1984). Autorské pozornosti se těšila neverbální komunikace, důkazem jsou texty Křivohlavého (1987) nebo Čorbové (1985, 1988). V učitelské přípravě si na většině fakult komunikativní příprava vydobyla postavení samostatné disciplíny, jako součásti praktické složky učitelské přípravy.

ad 5 a 7)

S novou filozofií učitelství zásadně vzrostl význam komunikativní připravenosti učitele (studenta učitelství), především primární školy (hovoří se o jeho komunikativní kompetenci). K bezprostředním cílům patří příprava na autentickou komunikaci ve škole a navazujících sociálních a výchovných

prostředích. Aby mohl student učitelství kultivovat žákovskou osobnost, potřebuje nejprve poznat sám sebe, své možnosti a potence. Teprve po té dostává příležitost ovlivňovat, rozvíjet a "zasahovat" druhé.

Rysy současné komunikativní přípravy: integrativní ráz, sociálně osobnostní ladění, gradovaný průběh a legalizovaný vstup do teoretické báze studia. Také v komunikativním nácviku sledujeme inspirace alternativními výchovnými koncepcemi, nepřehlédnutelný nástup (lépe řečeno "comeback") dramatické výchovy do primárního školství i učitelství pro první stupeň ZŠ.

Zjišťujeme, že metody praktické učitelské přípravy (a postupy komunikačního nácviku) procházejí od počátku 90.ých let nebývalým rozvojem. Dominuje myšlenka o přibližování školní praxi (mikrovýstupové aktivity, asistentské role na školách, elaborace s týmovým či dyádickým vyučováním atd.) a nástup reflexivních a sebereflexivních metod.

ad 8)

Sociálně psychologický výcvik vstupuje do učitelské přípravy jako relativně nejmladší proměnná. Základním posláním je překonávat tradiční metody a formy učitelské přípravy, vést studující učitelství od sféry "věděni" ke sféře "byti", k prožívání, porozumění sobě samému i druhým. O účinnosti výcvikových skupin v pregraduální přípravě sdělovali např. Dolejšová (1997) nebo Řezáč (1996).

ad 9)

Současné myšlenky o učitelské profesionalizaci mimo jiné hovoří o tom, že je potřebné rozvíjet (profesionalizovat) jednotlivce za jeho spoluúčasti, podle jeho individuálních potřeb, dosavadních kvalit, míry osobního zájmu, prožívání a budoucích možností. Od stavu, kdy začínající student chápe a akceptuje, co se s ním děje až po zvnitřněnou potřebu sebevzdělávání, sebekultivace a seberozvoje.

Nejsme jediní, kteří poukazují, že dnešní institucionální učitelská příprava se tak stále ještě nechová. I nadále představuje typický frontální vzdělávací model, se všemi existujícími a limitujícími podmínkami. Narazí-li na ně student jako jedinec, vzniká konflikt, který je rozporem mezi rozvojem "určovaným z vnějšku" a individuálně konstruovaným seberozvojem.

Aktuální pojetí studenta učitelství by proto mělo respektovat potřebu zvýšené autonomie, sebeurčování a seberealizace vzdělávaného jedince. Z tohoto zorného úhlu je smyslem osobnostní a sociálně komunikativní přípravy (od počátku učitelské profesionalizace) vytvořit podmínky pro navozující změny studentské osobnosti a její akceptování. (Vyjádřeno rogersovským pojmovým trojúhelníkem: kongruence, empatie, akceptace).

Přístup ke studentu jako respektovanému prvku učitelské přípravy vytváří obraznou myšlenku o průběžném doprovázení studenta cestami jeho profesionalizace, za jeho aktivní spoluúčasti. Další text je o tom, jak se autorům příspěvku daří konkretizovat a uvádět dnešní myšlenky o sociálně komunikativním (SK) nácviku do vysokoškolské praxe.

POJETÍ SK UČITELSKÉ PŘÍPRAVY S INDIVIDUÁLNÍM ZAMĚŘENÍM

Pojetí, cíle a "výstup"

Se sociálně komunikativní přípravou se student učitelství primární pedagogiky setkává už na samém počátku profesní cesty. Hovoříme o disciplíně "pedagogická cvičení ze sociální a pedagogická komunikace", která svým charakterem prakticko teoretická. Co by měl student "umět" na jejím výstupu? Očekávanými dovednostními standardy (a zároveň cílovými jednotkami disciplíny) by mělo být:

- * ovládnutí základních pohybových a mimoslovních výrazových prostředků při sdělování v různém sociálním prostředí,
- * elaborace s utvářením méně obvyklých komunikativních dovedností,
- * simulování profesního chování v elementárních pedagogických situacích a jejich alternativy
- * praktické ovládnutí dyadické komunikace s dítětem mladšího školního věku, včetně rozboru s použitím dostupných observačních metod,
- * nastartování seberegulujících a autokorekčních momentů ve frontálních i individuálně adresných mikrovýstupech,
- * pojmenování, analýza, reflexe a sebereflexe základních znaků svého i cizího komunikativního jednání,
- * spolupodílení se na svém dalším záměrném osobnostním a sociálně komunikativním rozvoji.

Gradované rozvojově dovednostní struktury

Komunikační nácvik probíhá v triádě vzájemně spjatých prvků: pedagogická teorie - gradované mikrovýstupy - utvářené dovednosti. Všechny komunikační aktivity jsou obdobné ve třech vlastnostech: mají stejnou obecnou strukturu zadání, vycházejí z jednotně utříděné dovednostní charakteristiky a mezi sebou graduji.

Nácvikové procedury v komunikační situaci

Za základní nácvikovou jednotku považujeme komunikační situaci, v jejíž dominantní části je vytvořen prostor pro uskutečnění dovednostního mikrovýstupu. Obecnou vnitřní strukturu komunikační situace popisuje obr.2.

Obr.2: Průběh komunikační situace

ČÁST	JEDNAJÍCÍ SUBJEKT	OBSAH ČINNOSTI
PREFÁZE	vyučující: student	<u>zadání</u> (smysl, teoretický kontext) mikrovýstupové proměnné, rozvíjené dovednosti a soubory, identifikace úskalí mediální ilustrace, objasnění nejasného <u>prekoncepční analýza</u> prožitkový rámec "před", hledání předchozího analogického jednání, prekoncepce akce, jistoty, očekávání a otázky,
MIKROVÝSTUP (A - AV záznam)	jedinec, dvojice, skupina	<u>komunikační aktivita</u> rozvíjející specifický soubor sociálně komunikativních dovedností
POSTFÁZE	student:	<u>sebereflexní analýza</u> : prožitkový rámec „po“

ČÁST	JEDNAJÍCÍ SUBJEKT	OBSAH ČINNOSTI
	<p>skupina: skupina versus student</p> <p>vyučující</p>	<p>naplnění očekávání, kvalitativní bilancování, pojmenování komunikačních změn dlouhodobější povahy, modifikace budoucího jednání</p> <p>adresná reflexe, osobní názory a postoje</p> <p>vzájemný dialog s obhajováním a objasňováním postojů a osobního mínění</p> <p>stimulující (nebinární) hodnocení, inventura kladných a diskutabilních stránek komunikačního aktu, inspirativně rezultativní informace</p>
<p>ZPĚTNÁ VAZBA</p>	<p>všichni zúčastnění</p>	<p>video (audio) reprodukce, hodnocení, (pozorovací archy, dotazníky)</p>
<p>NOVÁ KONSTRUK CE</p>	<p>student:</p>	<p>opakovaná, resp. modifikovaná činnost</p>

Individuální zaměřenost přípravy

Programovým znakem popisovaného modelu počítačnické sociálně komunikativní přípravy je záměrná orientace na rozvoj studentského individua. Vycházíme z obecně uznávaného názoru o potřebě většího podílu individuálních metod v učitelské přípravě (kde stále dominují frontální postupy), současně zvýšenou potřebu individuální péči jednotlivcům podporujeme ve třech směrech:

- od prvních kontaktů usilujeme o předefinování tradičních vztahových obrazů s cílem otevírat studenty k dialogu, zvyšovat jejich sebevědomí, úroveň seberozvoje a sociálně vztahové vlastnosti,
- osobní zaměřenost komunikační přípravy vystupuje do popředí v některých jejích etapách, především však při hodnocení a sebehodnocení mikrovýstupů (připomínáme význam adresného hodnocení, které krystalizuje z názorové plurality),
- druhá polovina komunikační přípravy v popisované disciplíně má přívlastek "individualizovaná" ; předchozí nácvikové procedury, postoje studenta k sobě samému, hodnocení ostatních a vyučujícího ústí do podoby tzv. osobního programu rozvoje komunikačního módu studenta (v praxi jde o vytypování specifické sady mikrovýstupů, jež rozvíjejí a upevňují požadované dovednosti konkrétního jedince na základě jeho "sebevidení", osobních potřeb a vlivů komunikačního prostředí).

Zdánlivě okrajovou specifikou komunikačního přístupu je technická podpora výuky. Především záznamová média (audio nebo video) zprostředkovávají potřebnou zpětnou vazbu o úrovni výrazových prostředků vystupujících studentů.

NÁCVIK NEVERBÁLNÍ KOMUNIKACE A JEJÍ HODNOCENÍ

"Uvnitř" disciplíny je možné rozpoznat dílčí, na sebe vázané etapy přípravy, které mají své odlišné cíle, metody a výstupy. Počáteční etapa dovednostního nácviku je se uskutečňuje v modelových situacích, kdy "všichni procházejí vším". Komunikační řešení společných nebo obdobných mikrovýstupů jednotlivými studenty má za následek zviditelňování jednotlivců a vede k poměřování osobní pozice ve skupině. Mikrovýstupy z tohoto období jsou zpravidla zaměřeny na rozvoj výrazu osobního projevu s televizní zpětnou vazbou.

Navazující období přípravy přivádí studenty do situací, v nichž mají komunikovat méně obvyklými prostředky. Hovoříme o některých skupinách neverbálních dovedností, o dovednostech apologie, empatie, improvizace, exteriorizace a interiorizace. Zřetelný je snaha po variantnosti řešení mikrovýstupů, vyjadřování postojů a názorů s tím, že se začíná programově uplatňovat dílčí diferenciací přípravy. Z tohoto období uvádíme poznatky o nácviku neverbální komunikace a jejím hodnocení.

Cíle nácviku neverbální komunikace (NVK)

- v autorském t.j. studentem smyšleném inscenovaném nebo simulovaném ději;
- rozvíjet individuální improvizace dovednosti,
- posilovat úroveň jednotlivých výrazových složek NVK,
- vytvářet prostor pro osobité uplatnění tvořivosti a kreativity (vycházející z imaginárního obsahu, hry rolí nebo situací typu "jako")

Příklady rozvíjených NVK dovedností (abecedně uspořádáno)

Poř.	O b s a h	dovednosti:
116	komunikovat s uplatněním změny vzdálenosti mezi mluvčím a adresátů sdělení,	
125	manipulovat s komunikační pomůckou,	
74	modifikovat původní řešení komunikačního úkolu do nové podoby,	
106	oslovit gesticky (vyjádřit)...	
7	podporovat zrakem obsah sdělení ve smyslu směru komunikace,	
20	podpořit mimicky obsah sdělení,	
113	pohybovat se funkčně ve vymezeném prostoru	
5	poutat pozornost druhých celkovým projevem,	
123	prokázat přiměřený zrakový kontakt,	
3	prokázat základní-minimální pohybovou orientaci ve vymezeném prostoru,	
9	provést po mikrovýstupu hodnocení druhých	
100	regulovat celistvé komunikační chování v závislosti na vlivu prostředí a zpětnovazebních reakcích posluchačů,	
129	vyjádřit hapticky ...	
101	vyjádřit mimickými prostředky základní pocity	
131	vyjádřit postojem těla (sebe sama i druhých) ...	
159	zaměřit se neverbálně na zpovídáanou osobu (zrakově - posturologicky apod.),	
172	zhodnotit v sebereflexi po svém mikrovýstupu základní znaky vlastního komunikačního projevu s pomocí pozorovacího archu,	
73	zvažovat a posoudit (přijímat-odmítat) další alternativy řešení situace	

Sebehodnocení a hodnocení nácviku NVK

Specifikou nácviku, který na příkladu NVK popisujeme, je způsob hodnocení dovednostních mikrovýstupů. Tvoří ho tři souběžné linie:

sebereflexní analýza vystupujícího studenta

aktér vypovídá o prožívání před a po komunikační aktivitě, vyjadřuje se, zda se naplnilo jeho očekávání, pojmenovává komunikační změny krátkodobé i dlouhodobější povahy, zamýšlí se nad modifikací budoucího jednání v situacích "podobného druhu",

skupinová reflexe

ostatní účastníci nácviku provádějí adresnou reflexe uskutečněného mikrovýstupu, sdělují osobní názory a postoje, jde vzájemný dialog s obhajováním a objasňováním postojů,

hodnocení vyučujícího

záměrem je podat stimulující (nevyhrocené) hodnocení, které má inspirativně rezultativní ráz, kromě verbalizovaného hodnocení provádí vyučující kvalitativní hodnocení s využitím video záznamu a jeho analýzy odpovídající výzkumnou technikou.

Ve zbývajícím textu se budeme právě zabývat kvalitativním hodnocení úrovně NVK studentů při komunikačním nácviku.

VÝZKUM NVK JAKO SOUČASTI SOCIÁLNĚ KOMUNIKATIVNÍHO NÁCVIKU

Cíle výzkumu

- * zjistit individuální úroveň jednotlivých složek NVK v mikrovýstupech začínajících studentů,
- * zjistit výslednou úroveň jednotlivých složek NVK,
- * porovnat výslednou úroveň jednotlivých složek NVK mezi dvěma skupinami vystupujících studentů: budoucích učitelů pro primární školství a studujících oboru výchovy mimo vyučování

Sledované proměnné

Hodnotili jsme celkově 18 neverbálních aspektů, soustředěných do 7 trsů. S jejich přehledem (a zároveň podobou pozorovacího archu) seznamuje obr.3.

Obr.3: Sledované aspekty neverbálního chování

Index

Sledovaný aspekt - jev

škála 1 2 3 4 5

ZK - ZRAKOVÝ KONTAKT

ZKA zraková zaměřenost k adresátům sdělení

ZKP míra podpory ZK ve smyslu obsahu a cíle

M - MIMICKÉ PROJEVY

MP vyjadřující obsah - cíl mikrovýstupu

ME vyjadřující emoce

MD dynamika změn mimických projevů

G - GESTICKÉ PROJEVY

GF funkčnost gestických projevů

GE expresivnost gestikulace

PO POSTUROLOGICKÉ ASPEKTY

POO míra otevřenosti fyzických postojů

POD dynamika změn fyzických postojů

POK míra tělesné koordinace (hlava-končetiny..)

PX - PROXEMICKÉ ASPEKTY

PXD dynamika změn vzdálenosti od adresů sdělení

PXP míra využití svěřeno prostoru

PXJ jistota a plynulost pohybové aktivity

MP - MANIPULACE S PŘEDMĚTY

MPS míra manipulace se skutečnými předměty

MPF míra manipulace s fiktivními předměty

H - HAPTICKÉ PROJEVY

HS míra haptické K se skutečnými osobami

HF míra haptické K s fiktivními osobami HFV míra funkčnosti haptické komunikace

Výzkumný vzorek a báze dat

Vzorek, jehož data jsme pořizovali, tvořilo celkem 95 studentů prvního ročníku. Z toho bylo 73 studujících učitelství pro primární školu a zbývajících 22 se věnovalo oboru výchovy mimo vyučování. Základní bázi dat představovalo 1710 údajů.

Metoda a její popis

Z videozáznamu jsme sledovali neverbální etudu, jak si ji sám autorsky připravil a komunikačně ztvárnil každý jednotlivý student. Po opakované

reprodukcí jsme každému z 18 sledovaných aspektů NVK přiřadili jeden stupeň z pětistupňové škály (kde stupeň 5 vyjadřoval nejvyšší úroveň sledovaného jevu).

Údaje jsme přepsali do počítače a vypočítali tzv. osobní index úrovně NVK jednotlivých studentů. Po té jsme spočítali další indexy: index jednotlivých aspektů NVK za všechny studenty (celkem 18), index jednotlivých trsů NVK za všechny studenty (celkem 7) a nakonec údaje vzájemně porovnali, tabulárně a graficky vyjádřili.

Pozn.: index je relativní hodnotou (v rozpětí od 0 do 1), vyjadřující úroveň zvoleného aspektu neverbální komunikace.

Některé výsledky a jejich interpretace

Z množiny výsledků vybereme některé, jež považujeme za zásadní i zajímavé.

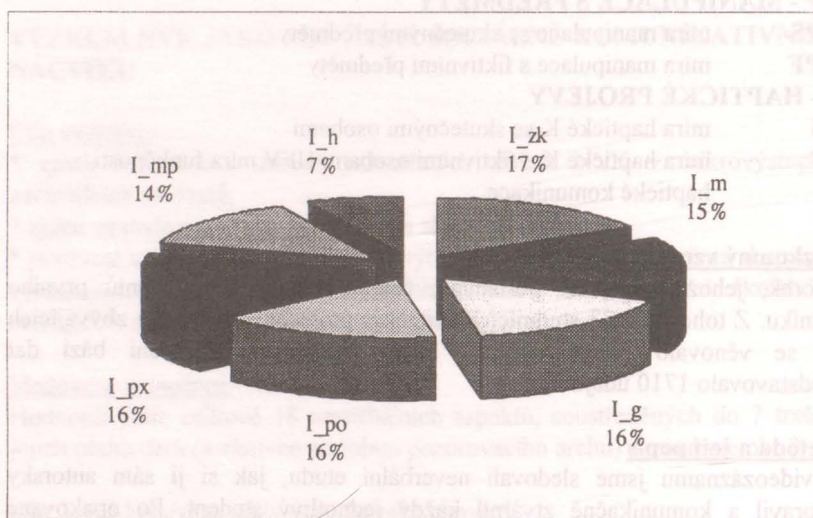
Otázka 1: V jakém rozpětí osciloval osobní index úrovně NVK ?

Naše šetření prokázalo, že celkový index neverbální komunikace byl u jednotlivých studentů velmi různý a pohyboval se v rozpětí hodnot 0,39 až 0,81.

Otázka 2: Jak se na celkových hodnotách podílely jednotlivé indexy NVK ?

(komentujeme graf 1)

Graf 1: Podíl jednotlivých NV indexů (trsů NVK)

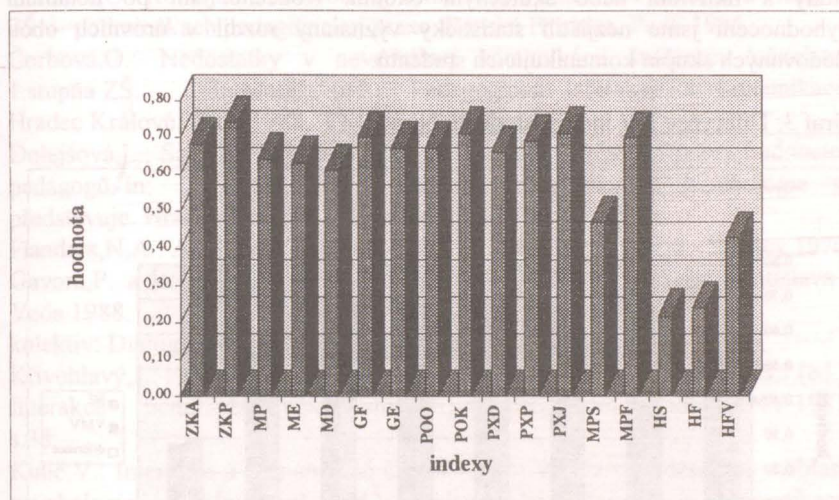

Mimo jiné se ukázalo, že nejlépe zvládaným aspektem neverbální komunikace je zrakový kontakt mezi vystupujícími studenty a adresáty sdělení. Proxemické zřetel, posturologické aspekty a gestika byly ve vzájemné shodě, resp. měly odbornou celkovou úroveň.

S menší úrovní indexu NVK jsme se setkali u mimických projevů a při hodnocení manipulace se skutečnými či fiktivními předměty.

Dominantně nejmenší úroveň jsme spočítali při hodnocení haptických zřetelů komunikace. Proč tomu tak bylo? Domníváme se, že důvody byly nejméně dva: studenti nejčastěji volili neverbální etudy jako "pohybový monolog", takže chyběl skutečný (a často i fiktivní) partner ke komunikaci, haptickou v to počítaje. Druhý důvod je závažnější: vystupující studenti raději volili jiné než haptické projevy, protože se domnívali, že jejich "výpovědní hodnota" pro etudy tohoto typu je vyšší než komunikace dotekem. O detailním rozložení jednotlivých NV indexu vypovídá navazují druhý graf.

Graf 2: Podíl jednotlivých NV indexů

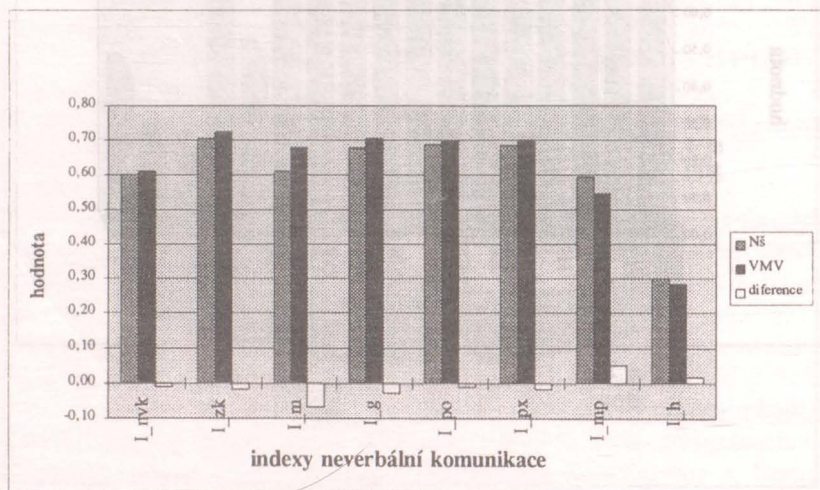
Otázka 3: Byly zjištěny statisticky významné rozdíly mezi úrovní NVK mezi oběma skupinami studentů? (graf č.3)

Srovnávání jednotlivých indexů úrovně neverbální komunikace mezi oběma studijními skupinami přineslo následující zjištění. Celkový index NVK studujících pro primární pedagogiku byl nevýznamným podílem nižší než u studujících oboru výchova mimo vyučování. Důvodem jsou zřejmě větší zkušenosti s uplatněním neverbálního projevu u studujících druhé srovnávané skupiny. (Mnozí budoucí vychovatelé mají za sebou pedagogické praxe na školách, letních táborech a obdobných aktivitách).

Nevětší diferenci jsme zjistili u mimických projevů. Studenti VMV prokázali větší kreativitu v mimickém vyjadřování než tomu bylo u první srovnávané skupiny. Svě má za následek skutečnost, že studenti VMV jsou věkově starší a jak jsme již uvedli, mají za sebou větší pedagogickou zkušenost.

Naopak studující pro primární pedagogiku byly "lepší" ve výrazovém projevu, spojeném se skutečnými nebo fiktivními předměty. Znamená to, že studující VMV "více hráli tělem" a naopak komunikanti první skupiny rozehrávali NV etudy s fiktivním nebo skutečným okolím. Konečně: ani po detailním vyhodnocení jsme nezjistili statisticky významný rozdíl v úrovních obou sledovaných skupin komunikujících studentů.

Graf 3: Diference NV indexů studentů NŠ a VMV

ZÁVĚREM

Pojednali jsme o sociálně komunikativní přípravě v pregraduální přípravě, která svou současnou tvář formovala v podmínkách českých učitelských fakult v posledních třech dekádách. Současné období jednak provází neustálé hledání optimálního kurikula a efektivních nácvikových metod, současně sledujeme snahu převádět jednotlivé projekty do autentické vysokoškolské praxe.

Seznámili jsme s jedním modelem sociálně komunikativní přípravy, jehož nepřehlédnutým znakem je zaměřenost na individuální rozvoj studenta, za akceptování jeho sebezrovojových tendencí. Pro ilustraci jsme uvedli dílčí postup nácviku neverbální komunikace a způsob jejího kvalitativního vyhodnocení.

LITERATURA

Canfield, J., Siccone, F.: Hry pro výchovuk odpovědnosti a sebedůvěře. Praha, Portál 1998.

Čorbová, O.: Rozvíjanie neverbálnej komunikácie študentov učiteľstva I. stupňa ZŠ v podmienkach pedagogickej praxe. Banská Bystrica, PedF 1985.

Čorbová, O.: Nedostatky v neverbálnej komunikácii študentov učiteľstva I. stupňa ZŠ. In: Mareš, J. (ed.): Pedagogická interakce a komunikace. Hradec Králové, PedF 1988, s.299.

Dolejšová, L.: Sociálně psychologický výcvik jako součást přípravy budoucích pedagogů. In: Svatoš, T. (ed.): Katedra pedagogiky a psychologie se představuje. Hradec Králové, Gaudeamus 1997, s.63-66.

Flanders, N.A.: Analyzing Teaching Behavior. London, Addison - Wesley 1970.
Gavora, P. a kol.: Pedagogická komunikácia v základnej škole. Bratislava, Veda 1988.

kolektiv: Dialogické jednání jako otevřená otázka. Praha, AMU 1997.

Křivohlavý, J.: Neverbální komunikace v interakci učitel - žák. In: Mareš, J. (ed.): Interakce učitel - žáci, učitel - studenti). Hradec Králové, PedF a KNV 1981, s.38.

Kulič, V.: Interakce a komunikace člověk - stroj v oblasti vzdělávání v oblasti psychologie. In: Mareš, J. (ed.): Pedagogická interakce a komunikace. Hradec Králové, PedF 1988, s.46.

Machková, E.: Struktura výchovné dramatiky a příprava učitele. Praha, DAMU 1993.

Mareš,J.(ed.): Pedagogická interakce a komunikace. Hradec Králové , PedF 1988.

Mareš,J.,Křivohlavý,J.: Sociální a pedagogická komunikace ve škole. Praha, SPN 1990.

Mareš,J.,Křivohlavý,J.: Komunikace ve škole. Brno, MU 1995.

Nikl,J.: Pedagogická komunikace. Hradec Králové, PF 1990.

Průcha,J.: Jazyk a verbální komunikace jako činitelé výchovně vzdělávacího procesu. Pedagogika, 1971, č.6, s.867.

Řezáč,J.: Interakční cvičení jako součást psychologické přípravy učitele. Pedagogická orientace, 1993, č.7, s.126.

Spilková,V.: Rozvoj sociální kompetence studentů učitelství pro 1.stupeň základní školy. In: Svatoš,T.,Mareš,J.(eds.): Pedagogická interakce a komunikace. Hradec Králové, Gaudeamus VŠP 1993, s.28.

Svatoš,T.: Pedagogická cvičení ze sociální a pedagogické komunikace. Hradec Králové, Gaudeamus 1995.

Švec,V.: Sebereflexe studentů v pregraduální didaktické přípravě. Pedagogika, 1996, č.3,

Tollingerová,D.: Bellackova metoda mikroanalýzy a její formální zápis. Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 1971, č.3, s.241.

Vyskočilová,E.: Nové proudy v praktické přípravě studentů učitelství. In:kolektiv: Aktuální otázky pedagogické praxe studentů pedagogických fakult. Ostrava, PedF 1977, s.127.

Vyskočilová,E.: Cvičení z pedagogické praxe I(II). Praha, SPN 1978.

Webb,N.M.: Student Interaction and Learning in Small Groups. Review of Educational Research, 1982, č.3, s.421.

Autoři:

PhDr. Tomáš SVATOŠ, Dr., Pedagogická fakulta VŠP, katedra pedagogiky a psychologie, V.Nejedlého 573, 500 03 Hradec Králové 3, tel.: (049) 50 61 363

Mgr. Věra KOTKOVÁ, Pedagogická fakulta VŠP, Ústav pedagogiky a psychologie pro primární vzdělávání, V.Nejedlého 573, 500 03 Hradec Králové 3, tel.: (049) 50 61 369